

Հրաչյա ՄՄՐՅԱՆ

ՀՅՈՒՄԻՍ-ԱՐԵՎՄՏՅԱՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՈՒՇ ԲՐՈՆԶԻ ԵՎ ԵՐԿԱԹԻ ԴԱՐԱՇՐՁԱՆՆԵՐԻ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՆՔԱՅԻՆ ԳՈՐԾԻՔՆԵՐ

Հյուսիս-արևմտյան Հայաստանում և հատկապես Շիրակում, երկրագործությունը զարգացել է հնուց ի վեր: Այդ մասին է վկայում դեռևս Մովսես Խորենացին իր «Հայոց պատմություն» աշխատության մեջ. «Դու,-ասում են,- Շարայի որկորն ունես, բայց մենք Շիրակի ամբարները չունենք»¹: Մակայն այս խնդրի ուսումնասիրության համար անվիտխարհնելի աղբյուր է հանդիսանում ուշ բրոնզի և երկաթի դարաշրջանների դամբարաններից ու բնակավայրերից հայտնաբերված հնագիտական նյութը:

Մանգաղներ. Երկրագործական գործիքների մեջ ամենատարածվածը հնձող գործիքներն են, որոնք հիմնականում կրկնելով պղնձի քարի դարյան հուշարձաններից հայտնի բաղադրովի քարե ներդիրներով մանգաղների ձևերը, կատարելագործվում են ուշ բրոնզի և երկաթի դարաշրջաններում: Հարկ է նշել, որ հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայաստանում դեռևս կենցաղավարում էին քարե ներդիրով մանգաղները: Այդպիսիք հայտնաբերվել են Գառնիի և Դվինի ուշ բրոնզի դարյան բնակավայրերից², Նոյեմբերյանի մ. ք. ա. 9-8-րդ դարերով թվագրվող համալիրից և այլ հնավայրերից³: Հայաստանից հայտնի մետաղյա մանգաղների ուսումնասիրությամբ զբաղվել են հնագետներ Թ. Խաչատրյանը, Հ. Մարտիրոսյանը: Նրանք այս աշխատանքային գործիքները ներկայացնում են երկու հիմնական տիպերով՝ հիմք ընդունելով մեջքի, աշխատաբերանի կառուցվածքային որոշ տարբերություններ⁴: Իսկ Գ. Արեշյանը, խոսելով Արթիկից հայտնաբերված բրոնզե և երկաթե մանգաղների մասին, չի խորանում նրանց տիպաբանության մեջ, այլ նշում է երկաթե մանգաղների գործածությամբ արտադրողականության բարձրացման փաստի մասին⁵: Արթիկի դամբարանադաշտից, Լենինականից, Քեթիից, Անիից, Շիրակավանից և Կիրովականից հայտնաբերվել են բրոնզե և երկաթե մանգաղներ: Հնձող գործիքների մասն լայն տարածումը պայմանավորված է և՛ երկրագործության, և՛ անասնապահության զարգացմամբ:

Մեր կողմից ներկայացվող բրոնզե մանգաղները տիպաբանորեն նույնն են: Դրանց ընդհանրությունն այն է, որ բոլորի շեղերն էլ հարթ են, ունեն լայն, երբեմն էլ նեղ կտրող մաս: Մեջքի մասում շատ քիչ հաստանում և բարակում են դեպի սայրը: Կոթառի լայնացող մասում, եզրերին արված են անցքեր՝ բռնակն ամրացնելու համար: Բայց ընդհանրություններից զատ՝ սրանք ունեն արտաքին նշանների որոշ տարբերություններ, որից ելնելով՝ մենք բաժանել ենք տեսակների. ա) մանգաղներ, որոնց բռնակն ամրացվող հատվածը թեք է և ունի երկու անցք՝ բռնակն ամրացնելու համար: Այդպիսիք են Արթիկի թիվ 434, 633 դամբարաններից (աղ.1, նկ 1,3), Շիրակավանից՝ պատահականորեն (աղ.1, նկ. 2) և Լենինականից հայտնաբերված մանգաղները, որոնք թվագրվում են մ. ք. ա. 12-11-րդ դարերով⁶: Արթիկի թիվ 633 դամբարանից գտնված

¹ Մ ը վ ու ե ն Խ ը ը ե ն շ ը ի, Հայոց պատմություն, Եր., 1981, էջ 114:

² Э. Ханзаян, Гарни, выпуск 4, стр. 127, табл. 35.

³ Г. Арешян, Новые археологические находки в бассейне р. Девед, Պատմաարևմտաիրական հանդես (հետախույժ՝ ՊԲՀ), 1969, էջ 172, նկ. 25:

⁴ Т. Хачатрян, Орудия труда эпохи поздней бронзы и раннего железа Армении, Աշխատություններ Հայաստանի պատմական պեղումների և պահպանման հարցերի, հ. 5, Եր., 1959, էջ 214; А. Мартыросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ер., 1964, стр. 130-131, 133:

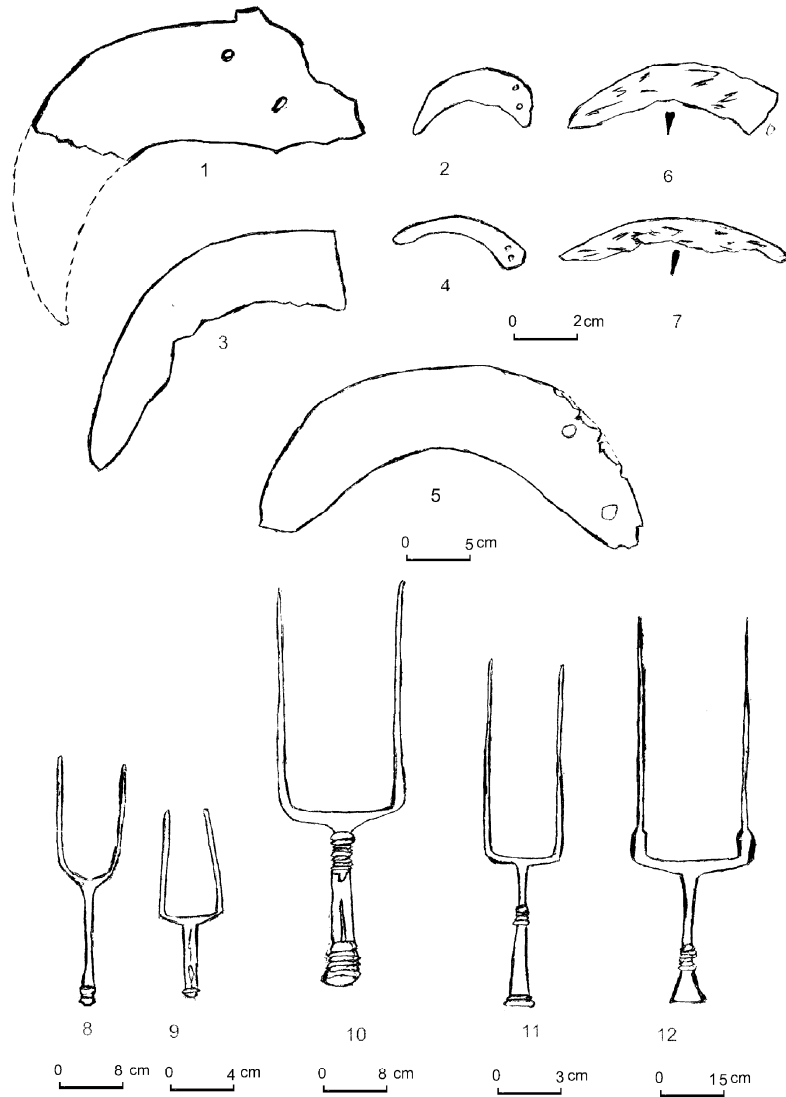
⁵ Г. Арешян, Орудия труда Армянского могильника, ՊԲՀ, Եր., 1970, 3, էջ 257-258:

⁶ Т. Хачатрян, Древняя культура Ширака, Ер., 1975, стр. 206; Հ. Մարտիրոսյան, Ուշ բրոնզի զեդարյան բնակավայրերն ու դամբարանադաշտերը, Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ (հետախույժ՝ ՀՀՀ), 2, սրակ 2, Եր., 1969, աղ. 4, նկ. 6:

մանգաղը թերի է, չկա վերին հատվածը, որը և դժվարացնում է դրա տարբերակումը: Մանգաղը թվագրվում է մ. թ. ա. 12-11-րդ դարերով⁷:

բ) մանգաղներ, որոնց բռնակին ամրացվող հատվածը կտրավուն է, սայրը՝ նեղ, իսկ անցքերը՝ արված են խիստ թեքությամբ, գրեթե ուղղահայաց: Նման մանգաղներ հայտնաբերվել են Քեթիի թիվ 36 դամբարանից (աղ.1, նկ.4) և Անիից (աղ.1, նկ.5): Քեթիի մանգաղը թվագրվում է մ. թ. ա. 10-9-րդ դարերով⁸, իսկ Անիինը՝ մ. թ. ա. 9-8-րդ դարերով⁹:

ՏԱԽՏԱԿ 1

⁷ Գ. Խաչատրյան, *Դրեւնյա կուլտուրա...*, ժր. 206.

⁸ Լ. Քերոսյան, *Րակոքի քանդակո՞ւն Կեթի ու Վոսքեասկա, Եր., 1989, ժր. 65, տա՞ւ. 60 ժր. 7.*

⁹ Գ. Խաչատրյան, *Նշվ. աշխ., էջ 212-213:*

Նմանատիպ մանգաղներ հայտնաբերվել են Թաքիայից¹⁰, Խաշտարակից¹¹, Լուսաձորից¹², Նոր Բայազետից¹³ Բոլորն էլ թվագրվում են մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակի վերջով:

Վերը ներկայացված մանգաղներն իրենց զուգահեռներն ունեն Անդրկովկասի համաժամանակյա հուշարձաններում՝ Վրաստանում հայտնաբերվել են Բեշտաշեն-Սաֆար-Խարաբա թիվ 4 և թիվ 13 դամբարաններից, Ադրբեջանում՝ Գետաբեկից¹⁴:

Բացի բրոնզե մանգաղներից Հայաստանում մ.թ.ա. 1-ին հազարամյակից սկսած հանդես են գալիս երկաթե մանգաղները, որոնք ի տարբերություն բրոնզից պատրաստվածների ունեն բավական նեղ շեղք, որի մեջքի մասը հաստ էր և բարակում էր դեպի սայրը, օժտված էր պոչուկով՝ բռնակն ամրացնելու համար:

Հայտնաբերվել են Արթիկի թիվ 209 և 539 դամբարաններից և թվագրվում են մ. թ. ա. 10-9-րդ դդ.¹⁵ (աղ.1, նկ 6,7): Երկաթե մանգաղներն իրենց զուգահեռներն ունեն Նոր Բայազետում, Բասարգեչարում,¹⁶ Բակուրցիխեում, Մելասնիում,¹⁷ Վարդանիում¹⁸:

Տ. Խաչատրյանը, հիմք ընդունելով Վ. Լևաշևայի մանգաղների ուսումնասիրության մեթոդը, Հայաստանից հայտնաբերվածները առանձնացնում է երեք հիմնական տարբերակիչ հատկանիշներով (հիմքի նկատմամբ սայրի աղեղի բարձրությունը, սայրի աղեղի զագաթի դիրքը և շեղքի առջևի և վերջին մասերում սայրի կորության թեքությունը), ցույց է տալիս դրանց զարգացումը և արտադրողականության բարձրացումը¹⁹:

Այս տեսանկյունից դիտարկելիս մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից հայտնաբերված մանգաղները աչքի են ընկնում իրենց կատարելությանը և բարձր արտադրողականությանը: Ինչ վերաբերում է երկաթե մանգաղներին, հավանաբար երկրագործության մեջ դրանց աշխատանքի արդյունավետությունը կապված էր այն բանի հետ, որ համեմատած բրոնզի հետ, երկաթն ավելի երկար էր դիմանում և հեշտ էր սրվում: Ընդհանրացնելով նշենք, որ հնձող գործիքների կատարելագործումը փաստում է տնտեսության զարգացածության մասին, որն առաջին հերթին արտահայտվում է երկրագործական գործիքների վրա կատարված փոփոխություններով:

Երկժանիներ. Երկրագործության մեջ կիրառված մյուս աշխատանքային գործիքը կարելի է համարել երկժանին: Չնայած մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից չեն հայտնաբերվել, բայց նշենք, որ Լճաշենից հայտնաբերվել են նաև մ.թ.ա. 14-13-րդ դարերով թվագրվող²⁰ եռաժանիներ: Մ.թ.ա. 12-11-րդ դարերով թվագրվող հուշարձանների համար բնորոշ են երկժանիները: Մեզ հետաքրքրող տարածաշրջանից հայտնաբերվել են միայն բրոնզե երկժանիներ, որոնք ներկայացնում ենք երկու խմբով. ա) երկժանիներ որոնք ունեն երկար, ամբողջական միաձույլ խողովակաձև կոթառ, որը ներքևում խիստ հաստանում է՝ առաջացնելով խողովակաձև ժապավեն և տպավորություն ստեղծում, թե կոթառի վրա լրացուցիչ խողովակ է հագցված: Նմանօրինակ երկժանիներ հայտնաբերվել են Լեհինականից (աղ.1, նկ.8) ու Լոռի Բերդից (աղ.1, նկ.9) և թվագրվում են մ. թ. ա. 12-11-րդ դարերով²¹: Հայտնաբերվել են նաև Ներքին Ադիանանից,

¹⁰ Հ. Մարտիրոսյան, Ուշ բրոնզեդարյան..., աղ. 4 նկ. 7-8:

¹¹ Ս. Եսայան, *Культура племен северо-восточной Армении*, Ер., 1976, стр. 105, табл. 85 рис. 7-10.

¹² Ս. Եսայան, *նշվ. աշխ.*, էջ 106-107, աղ. 90 նկ. 5:

¹³ Թ. Խաչատրյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 212-213:

¹⁴ Թ. Բунятов, *Земледелие и скотоводство в Азербайджане в эпоху бронзы*, Баку, 1957, стр. 42.

¹⁵ Թ. Խաչատրյան, *Древняя культура...*, стр. 237.

¹⁶ Թ. Խաչատրյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 215, նկ. 50 (6-7):

¹⁷ Կ. Пичхелаяри, *Древняя культура племен населяющих территорию Иоро-Алазанского бассейна*, Тбилиси, 1965, стр. 121.

¹⁸ Օ. Դանիելյան, *Культура раннего железа на территории Азербайджана*, Баку, 1969, табл. 2.

¹⁹ Թ. Խաչատրյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 213:

²⁰ Հ. Մարտիրոսյան, *Ուշ բրոնզեդարյան բնակավայրեր ու դամբարանադաշտեր*, ՀՀՀ, պրակ 2, Եր., 1969, աղ. 6, նկ. 3, 4:

²¹ Ա. Թարտիրոսյան, *Армения в эпоху бронзы и раннего железа*, стр. 122.: Ս. Գևորգյան, *Լոռի Բերդի քրմի դամբարանը*, ՊԲՀ, Եր. 1986, թիվ 3, էջ 116, աղ. 3, նկ. 1:

Մուխաննաթ-Թափայից, Արջածորից²², Մինգեչաուրից²³: Ս. Եսայանը ենթադրում է, որ երկժանիների այս խումբը բնորոշ է Հյուսիսային Հայաստանին²⁴: ք) երկժանիներ, որոնց կոթառը ոչ թե գլանաձև, այլ լայնաբերան է: Սրանց կոթառների վրա արված են ցայտուն երևացող գլանիկ-թմբիկներ: Այս խումբը կազմող երկժանիներ հայտնաբերվել են Վարդաքարից (աղ.1, նկ.10), Մուսիերիից (աղ.1, նկ. 11) և Կիրովականից (աղ.1, նկ.12): Վարդաքարի գտածոն քվազրվում է մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակներով, իսկ Կիրովականի և Մուսիերիի օրինակները մ.թ.ա. 11-10-րդ դարերով²⁵: Նմանօրինակ երկժանիներ հայտնաբերվել են Մուխաննաթ-Թափայից, Թաք-Կիլիսիից, Բաղիարիից²⁶: Ի դեպ, Կ. Պիցխելաուրին ևս գտնում է, որ դրանք ներմուծված են Հայաստանի հյուսիսային շրջաններից²⁷:

Երկժանիների կիրառման ոլորտի հետ կապված՝ կան տարբեր կարծիքներ: Այսպես, Մորգանը բրոնզե երկժանիները կապում է կենդանու պաշտամունքի հետ²⁸: Կուշնարյովան գտնում է, որ Անդրկովկասից հայտնաբերված բրոնզե երկժանիների մեծ մասը զենքեր են²⁹: Հ. Մնացականյանը դրանք դիտարկում է որպես իշխանության խորհրդանիշներ³⁰: Մինգեչաուրի հետազոտողները, Բ. Պիտոբովսկին երկժանիները ներկայացնում են որպես աշխատանքային գործիք³¹: Ջաֆարզադեն, հենվելով Գոբուստանի մի քանի ժայռապատկերների վրա, ուր հեծյալի ձեռքում կա երկժանի, գտնում է, որ դրանք հեծյալ որսորդների զենք են եղել³²: Իսկ Մակկայը գտնում է, որ դրանք ոչ այլ ինչ են, եթե ոչ իշխանության խորհրդանիշներ³³: Ս. Եսայանը Հայաստանից հայտնաբերված նմանօրինակ երկժանիները համարում է իշխանության խորհրդանիշ³⁴: Հ. Մարտիրոսյանը Վարդաքարի և Կիրովականի օրինակները դիտարկում է որպես զենքեր³⁵: Վարդաքարի երկժանու հետ կապված՝ այլ է Թ. Խաչատրյանի կարծիքը: Նա գտնում է, որ այն օգտագործվել է տնտեսության մեջ³⁶:

Նկատի ունենալով վերը նշված կարծիքները, նշենք, որ մեր կողմից ներկայացված երկժանիները չէին կարող օգտագործվել ոչ որպես աշխատանքային գործիք, ոչ էլ որպես զենք: Դրանց ժանիները շատ բարակ են ու երկար, բայց միաժամանակ սրածայր: Վերջին հանգամանքը հնարավորություն է տալիս ենթադրելու, որ դրանցով միգուցե կրակի վրա շուռումուռ են սվել զոհաբերված կենդանուն: Բայց ամենահավանականը Ս. Խաչատրյանի հայտնած կարծիքն է, նա գտնում է, որ դրանք օգտագործ-

²² Ե. Լ. Վ. Լ. Վ. Վ. Վ. Գամբարանների պեղումները Խորհրդային Հայաստանում, Եր., 1931, նկ. 134; Հ. Մարտիրոսյան, Ուշ բրոնզեդարյան դամբարաններն ..., աղ. 6, նկ. 5: К. Кушнарєва, Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе, СА, 27, М., 1957, рис. 7.

²³ С. Казиев, Археологические раскопки в Мингечауре, МКА, I, Баку, 1949, рис. 17.

²⁴ С. Есаян, Символы власти родо-племенной знати Армении эпохи поздней бронзы и железа, Բանբեր ԵՊՀ, Եր., 1989, 2, էջ 26:

²⁵ Т. Хачатрян, Комплекс бронзовых предметов из селения Вардакар, Стիլիկազիթ, ՀՍՍՌ Ա, Եր., 1961, 3, էջ 69: А. Мартросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 144-145.

²⁶ К. Кушнарєва, Некоторые памятники эпохи поздней бронзы в Нагорном Карабахе, СА, 27, М., 1957, стр. 10; С. Есаян, Символы власти родо-племенной знати Армении эпохи поздней бронзы и железа, тл. 3, рис. 4; Б. Куфтин, Археологические раскопки в Триалети, табл. 30; К. Пицхелаури, Древняя культура племен..., табл. 15.

²⁷ К. Пицхелаури, Восточная Грузия в конце бронзового века, Тбилиси, 1979, стр. 49.

²⁸ J-de Morgаn, Mission Scientifique au Caucase, Paris, 1989, p. 134.

²⁹ К. Кушнарєва, նշվ. աշխ., էջ 168:

³⁰ А. Мнацаканян, Раскопки курганов на побережье оз. Севан в 1956г, СА, вып. 2, 1957, стр. 101.

³¹ Т. Асланов, Р. Вайдов, Г. Ионе, Древний Мингечаур, Баку, 1973, стр. 286, табл. 46.

³² И. Джафарзاده, Гобустан (Наскальные изображения), Баку, 1973, стр. 286, табл. 46 рис. на камнях 9, 38-40.

³³ J. Makkay, Metal Forks as simvols of power and religion. Acta arckeologica academiae Schentiarum Hungaricae 35 (3-4), Budapest 1983, p. 313-344.

³⁴ С. Есаян, Символы власти родо-племенной знати Армении эпохи поздней бронзы и железа, стр. 25-29.

³⁵ А. Мартросян, Армения в эпоху бронзы и раннего железа, стр. 144.

³⁶ Т. Хачатрян, Комплекс бронзовых предметов из селения Вардакар, стр. 66.

վել են տնտեսության մեջ կամ կապված են եղել երկրագործական սովորույթների հետ³⁷: Վ. Բոդյանը գտնում է, որ այս եղանները ծառայել են հավաքչության այնպիսի բնագավառներին, որպիսիք էին վառելանյութերի, ցանկապատերի, ծածկերի և այլ նպատակների ծառայող փշարույսերի հավաքումը: Դրանք ըստ նրա հավաքչության տնտեսության մեջ իրենց ունեցած դերի շնորհիվ վերածվել էին խորհրդանիշի: Կամ դրանցով կայուն աշան էին անում և շրջում առաջին 3-4 երեսները: Այս եղանակով հավաքում էին գերանդու քաղած խտոր և երբեմն փոցխում խտուի մնացորդը³⁸:

Այնուամենայնիվ չի ժխտվում նաև երկժանու տնտեսական գործիք լինելու հանգամանքը: Հենց նրա սրբազան կամ իշխանական պատկանելիք հանդիսանալու տեսակետը բխում է այդ առարկայի տնտեսական նշանակությունից: Երկժանին կամ եռաժանին իր գուտ երկրագործական նշանակությամբ տվյալ ժամանակահատվածում առարկայացել է որպես սրբազան-քրմական կամ իշխանական խորհրդանշան: Վերջինիս գաղափարը ծագել է նրանից, որ երկժանին կամ եռաժանին գյուղատնտեսական -երկրագործական աշխատանքների ժամանակ հավանաբար եղել է գերդաստանի հոր՝ նահապետի ձեռքին: Իսկ վերջինս, հանդիսանալով գերդաստանի իրավական տերը, իր ձեռքին է կենտրոնացրել իշխանությունը թե հասարակական կյանքում և թե սոցիալ-տնտեսական հարաբերությունների ու հոգևոր պաշտամունքային ծիսակատարությունների մեջ: Այնուհետև տոհմային նահապետի նշանակությունը անցնում է ցեղային իշխանի տիրապետության գաղափարի մեջ և դա այլաբանորեն կարող էր արտահայտվել երկժանիով, որպես նախկինի ձեռքին եղած սովորական գործիք, որի գյուղատնտեսական նշանակությունը արդեն խորհրդանշանի ձևով շարունակում է պահպանել իր դերը, իբրև ցեղապետի կամ իշխանի իրավագործության խորհրդանշանային արտահայտություն: Տնտեսության մեջ երկժանիների օգտագործումը փաստում է երկրագործական գործիքների զարգացած ձևերի առկայությունը:

Այսպիսով, գործիքների կատարելագործումը փաստում է տնտեսության զարգացածության մասին, որն առաջին հերթին արտահայտվում է երկրագործական գործիքների վրա կատարված փոփոխություններով:

ЗЕМЛЕДЕЛЬЧЕСКИЕ ОРУДИЯ ТРУДА ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ И ЖЕЛЕЗА СЕВЕРО–ЗАПАДНОЙ АРМЕНИИ

_____ Резюме _____

_____ Г. Мсрян _____

Из памятников и могильников эпохи поздней бронзы и железа северо-западной Армении раскопано много земледельческих орудий труда, в том числе серпы и вилы. Делается попытка типологии и классификации этих орудий. Отмечается усовершенствование серпов и вил, которое документирует развитие хозяйства, а это, в первую очередь, отразилось на изменениях, происходящих с земледельческими орудиями труда.

³⁷ Թ. Խ ա չ ա ր յ ա ն, *Комплекс бронзовых предметов из селения Вардакар*, стр. 66.

³⁸ Վ. Բ ո ղ յ ա ն, *Երկրագործական մշակույթը Հայաստանում*, Եր., 1972, էջ 51-53, 361: